

Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ:

*Збірник наукових праць Інституту психології
імені Г. С. Костюка НАПН України*

Том X

*Психологія навчання
Генетична психологія
Медична психологія*

Випуск 25

Київ - 2013

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ:

**Збірник наукових праць Інституту психології
імені Г.С. Костюка НАПН України**

Том X

**ПСИХОЛОГІЯ НАВЧАННЯ
ГЕНЕТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ
МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ**

Випуск 25

Київ – 2013

*Друкується за ухвалою Вченої ради Інституту психології
імені Г.С. Костюка НАПН України*

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації серія КВ № 17847-6693ПР від 10.06.2011*

*Збірник внесено до Переліку наукових фахових видань України
з психології (Постанова Президії ВАК України № 1-05-5 від 1.07.2010)*

Головний редактор

Максименко С.Д., дійсний член НАПН України, доктор психол. наук, професор.

Редакційна колегія:

Чепелева Н.В., (заступник головного редактора) дійсний член НАПН України, доктор психол. наук, професор; *Моляко В.О.*, дійсний член НАПН України, доктор психол. наук, професор; *Балл Г.О.*, член-кор. НАПН України, доктор психол. наук, професор; *Боришевський М.Й.*, член-кор. НАПН України, доктор психол. наук, професор; *Карамушка Л.М.*, член-кор. НАПН України, доктор психол. наук, професор; *Смольсон М.Л.*, член-кор. НАПН України, доктор психол. наук, професор; *Болтівець С.І.*, доктор психол. наук, професор; *Кожун О.М.*, доктор психол. наук, професор; *Швалб Ю.М.*, доктор психол. наук, професор; *Піроженко Т.О.*, доктор психол. наук, ст. н. с.; *Кісарчук З.Г.*, кандидат психол. наук, ст. н. с.; *Куценко Г.В.*, кандидат психол. наук, ст. н. с.; *Семенова Р.О.*, кандидат психол. наук, ст. н. с.; *Слободяник Н.В.*, кандидат психол. наук, ст. н. с.; *Чена М.-Л.А.*, канд. психол. наук, ст. н. с.

Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2013. – Том. X. – Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 25. – 736 с.

У збірнику розглядаються найбільш актуальні проблеми загальної, генетичної, медичної психології та психології навчання.

Представлено широкий спектр наукових розробок сучасних українських психологів. Аналізуються проблеми чинників, умов розгортання та труднощів психічного розвитку; питання вікових та індивідуальних особливостей становлення особистості; обговорюються можливості нових педагогічних та психотерапевтичних підходів.

Збірник адресовано професійним психологам та фахівцям у галузі суміжних наук, студентам психологічних кафедр та всім, хто цікавиться сучасним станом психологічної науки.

ЗМІСТ

<i>Абдуллаєва І.Б.</i> Персональні чинники розвитку самоефективності підприємців сфери торгівлі	7
<i>Александров Д.О.</i> Загальнотеоретичні засади дослідження особистості працівника ОВС в контексті діяльнісного підходу психології	17
<i>Алексєєва Т.В.</i> Психологічна характеристика освітнього середовища як чинника розвитку відповідальності майбутнього фахівця	26
<i>Барашева Д.Е.</i> Психологическое значение валидности связи четырех сторон идентичности личности	37
<i>Бегеза Л.Є.</i> Теоретична модель адаптації практичних психологів до діяльності у професійно-технічних навчальних закладах	48
<i>Бондаренко Л.О.</i> Феномен соціальних уявлень у сучасній психології	55
<i>Бочелюк В.В.</i> Особливості підготовки майбутніх психологів до роботи з віктимними підлітками	63
<i>Вахнован М.М.</i> Особливості реалізації процесу мислення у мовленні	71
<i>Власова-Чмерук О.</i> Дослідження конкурентних стосунків в контактній групі методами теорії ігор	79
<i>Волженцева И.В.</i> Изучение динамики психических состояний студентов в процессе учебной деятельности	88
<i>Добренко І.А.</i> Соціально-психологічні детермінанти генерації ідей підприємницької діяльності	98
<i>Дробот О.В.</i> Психосемантична теорія свідомості у вітчизняній психології як основа психосемантичного дослідження	110
<i>Дьоміна Г.А.</i> Розвиток емоційної стійкості майбутнього практичного психолога	120
<i>Жуляк Н.В.</i> Особливості підходів до трактування м'язових рухів та їх відчуттів як ланки, що поєднує психічне і фізичне	129
<i>Зеленін В.В.</i> Життєві сценарії як передумова формування стратегій професійної самоактуалізації музикантів-виконавців	138
<i>Злагодох В.В.</i> Методологічні засади дослідження професійної відповідальності пілотів цивільної авіації	156
<i>Івашкевич Е.З.</i> Соціальний інтелект особистості та його складові в структурі загального інтелекту	165

Камінська О.В. Психологічні механізми формування інтернет-адикції	175
Кириченко Р.В. Особливості розвитку креативності майбутніх педагогів	185
Клибанівська Т.М. Генеза поняття психічних станів особистості як психологічна проблема	193
Клименко Н.Г. Головні драйвери та сценарні процеси як чинники формування життєвих сценаріїв сучасних жінок	205
Кондратенко Л.О., Манилова Л.М. Динаміка змін основних показників когнітивного розвитку дітей за останні 25 років (1989-2013)	219
Кордунова Н.О. Мультифакторна структура інтелекту молоді	230
Корнієнко І.О. Проблеми розуміння поняття "стратегії життя особистості"	241
Котова Ю.В. Визначальне значення особливостей людини-оператора в системологічних аспектах створення сучасних інформаційно-управляючих систем	252
Крюкова О.В. Технологія психолого-педагогічного супроводу соціального розвитку особистості у ранньому юнацькому віці	264
Кулаков Р.С. Психологічні особливості функціонального взаємозв'язку самооцінки та рівня домагань у формуванні та розвитку особистості	277
Куршас Н.В. Вплив економічної кризи на виникнення особистісних деформацій у студентської молоді	287
Лукомська С.О., Ножкін А.В. Зв'язок особливостей професійної ідентичності і синдрому емоційного вигорання у лікарів-стоматологів	299
Ляковська І.Л. Ефективність психологічної корекції негативних проявів кризи середнього віку	308
Мар'яненко Л.В. Сприятливі і несприятливі умови розвитку особистісної самодетермінації учнів у процесі навчання	318
Мельничук Т.І. Особливості адаптації дітей у сім'ї усиновителів	331
Мул С.А. Аналіз комунікативно-організаційних схильностей офіцера-прикордонника до діяльності	341
Науменко Н.О., Клименко І.С. Особливості самосвідомості дітей з синдромом дефіциту уваги та гіперактивністю	348
Піроженко Т., Карасьова К., Соловйова Л. Ціннісні орієнтації дитини: тенденції розвитку	356
Потапчук Л.В. Роль професійної мотивації у діяльності сучасного вчителя	369

Ригель О.В. Аналіз цінностей сучасної молоді	378
Романенко О.В. Формування навичок експериментування у студентів-психологів	388
Рудяк І.В. Самооцінка жінок-правоохоронців на різних етапах професіогенезу	397
Сизко Г.І. Психологічні особливості взаємодії педагогів з дітьми з психофізичними порушеннями в умовах інклюзивної освіти	405
Станішевська Ж.Ю. Історико-психологічний аналіз явища внутрішньої психологічної міграції на прикладі польської спільноти в смт. Довбиш	414
Станішевський М.І. Історичні та психологічні особливості формування прихильності Польського населення, що проживало на Житомирщині, до соціалістичних форм суспільних відносин у 20-30 роки ХХ століття	426
Странніков А. Психологічна війна. Роль міфологізації та символічного мислення	440
Слободяник Н.В. Психологічні особливості самодетермінації особистості в умовах розвитку сучасного суспільства	450
Сущинська Т.С. Типи образу "Я" дитини старшого дошкільного віку	459
Тарасенко Н.В. Аналіз стану дослідженості проблеми віктимізації сучасної молоді	466
Терлецька Ю.М. Психічна депривація – порушення нормального функціонування людської психіки	477
Турбан В.В. Проблема егоцентризму в етико-моральному розвитку особистості	486
Філіпович В.М. Розвиток інтелектуальної компетентності особистості в навчальній діяльності	497
Харченко Д.М. Депресія як патогенний фактор психосоматичних розладів	505
Чабан Д.Б. Особливості економічної свідомості студентів у період їх професіоналізації	514
Чалова Н.О. Дисфункціональні сім'ї: поняття та особливості їх створення	525
Чанцева-Коваленко О.М. Психологічні особливості конфліктів у системі родинних відносин "батьки-діти"	540
Черкаський А.В. Психологічна культура керівників як чинник успішності ухвалення управлінських рішень	548
Чудакова О.М. Психологічні особливості та умови становлення творчої особистості молодшого школяра	556

Чухрасва Г.В. Психологічне здоров'я та професійна діяльність співробітників органів внутрішніх справ	572
Шамлян К.М. Вольова організація особистості як диференційно-психологічна проблема	579
Шаркова С.Ф. Про питання поліпшення якості викладання іноземних мов у вищих навчальних закладах	588
Шатирко Л.О., Кашинцева О.Ю. Психологічні та психотерапевтичні методики: аспекти авторського права	596
Шебанова В.І. Нервова булімія як поглиблення процесу розвитку нервової анорексії	608
Янковчук М.М. Принципи використання освітніх моделей та стратегій для навчання соціально обдарованих підлітків	618
Гейко Є.В. Психологічні особливості становлення цілісності та псевдоцілісності особистості у підлітковому віці	627
Гельбак А.М. Основні протиріччя як джерело розвитку особистості у підлітковому віці	636
Горова О.О. Ціннісне ставлення до професійної діяльності як чинник самореалізації майбутніх архітекторів та будівельників ...	645
Грановська О.Я. Поняття "суб'єктивного сприйняття часу" як складова психічного світу особистості	655
Кіраль А.Й. Психологічні детермінанти правомірної та делінквентної поведінки підлітків	665
Коваль І.А. Ефективність застосування психотерапії у лікуванні соматичних хворих з супутніми психічними розладами	673
Комар Т. Психологічні чинники професійної зрілості сучасного фахівця	682
Міляєва В.Р. Формування цілеспрямованої активності студентів на основі базисних переконань (за результатами діагностики студентів соціономічного типу професій)	692
Нестерук Н.О. Статевобумовлені особливості поведінкових проявів особистості студентів	702
Павлюх В.В. Особливості дослідження професійної ідентичності у майбутніх практичних психологів	710
Чегі Т.Т. Інтернет – залежність: як соціально-психологічна проблема	720
Чеботова Я.В. Креативність як один із чинників психологічної готовності до діяльності дизайнера	729

СПРИЯТЛИВІ І НЕСПРИЯТЛИВІ УМОВИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТІСНОЇ САМОДЕТЕРМІНАЦІЇ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ

Мар'яненко Л.В.

У статті представлено результати емпіричного дослідження самодетермінації учнів в процесі пізнавальної діяльності. Описуються діагностичні методики. Факторний аналіз засвідчує, що існують сприятливі і несприятливі умови розвитку самодетермінації. Доводиться позитивний вплив особистісної самодетермінації на розвиток пізнавальної діяльності.

Ключові слова: самодетермінація, пізнавальна діяльність, світогляд, сприятливі і несприятливі умови розвитку пізнавальної діяльності і самодетермінації, діагностичні методики, факторний аналіз.

В статье представлены результаты эмпирического исследования самодетерминации учащихся в процессе познавательной деятельности. Дается описание диагностических методик. С помощью факторного анализа выявлены благоприятные и неблагоприятные психологические условия развития самодетерминации. Доказывается, что самодетерминация является мощным катализатором развития познавательной деятельности, а её блокада, соответственно, тормозит становление познавательной деятельности.

Ключевые слова: самодетерминация, познавательная деятельность, мировоззрение, благоприятные и неблагоприятные условия развития познавательной деятельности и самодетерминации, диагностические методики, факторный анализ.

Results of empirical research of the self-determination of students in the process of cognitive activity are presented in article. A description of diagnostic techniques is given also. Using factor analysis favorable and unfavorable conditions for the development of the self-determination were identified. It is also proved that the self-determination is a powerful catalyst for the development of cognitive activity. Blockade of the self-determination, respectively, inhibits the formation of cognitive activity

Key words: Self-determination, cognitive activity, worldview, favorable and unfavorable conditions for the development of cognitive activity and of the self-determination, diagnostic techniques, the factor analysis.

Актуальність. Пізнавальна діяльність пов'язана зі сприйняттям потоку інформації і приведенням його у певну, більш чи менш стійку систему знань. Система інформації (знань) не може бути утворена без опору на попередній досвід суб'єкта, що пізнає. Ця система інформації залежить також і від ставлення суб'єкта до цього нового, тобто від значущості цієї інформації для суб'єкта. Дуже важливим внутрішнім

механізмом розвитку пізнавальної діяльності як інтегративного психологічного утворення є сформована особистісна самодетермінація. Самодетермінація зумовлює суб'єктну активність вищого плану, життєдіяльність, діяльність і поведінку особистості. Вона сприяє прояву самостійності суб'єкта, і якщо ця самостійність є конструктивною або позитивною, то сприяє і розвитку особистості в цілому.

Самодетермінація особистості у пізнанні функціонує таким чином, що робить можливою чи відхиляє інтеріоризацію нових знань. Далі знання, які особистість приймає, оцінюються нею за значущістю, диференціюються і, якщо знову не відхиляються, займають місце в ієрархії системи знань і особистісному досвіді. Непотрібні, оманливі або шкідливі для людини знання – відхиляються, забуваються, не сприймаються. Проблема самодетермінації в процесі пізнавальної діяльності виявляється більшою мірою у творчому компоненті, але в тій чи іншій мірі вплив самодетермінації як власної особистісної позиції на пізнавальну діяльність відбувається на будь-якому її рівні (сумісному, самостійному, творчому) Ця проблема – проблема психологічних механізмів становлення пізнавальної діяльності – не зовсім вивчена. І розв'язання цієї проблеми перебуває на перехресті таких галузей психологічної науки, як психологія особистості і психології навчання.

Завдання дослідження:

1. З'ясувати роль самодетермінації як механізму розвитку особистості і пізнавальної діяльності учня.
2. Підібрати і розробити діагностичні методики з проблеми дослідження.
3. Провести емпіричне дослідження і здійснити статистичну обробку одержаних даних.
4. Довести психологічні взаємозалежності особистісної самодетермінації і пізнавальної діяльності на експериментальному рівні.
5. Визначити, якими є внутрішні і зовнішні умови розвитку самодетермінації як механізму розвитку і особистості взагалі, і пізнавальної діяльності як психологічного інтегративного утворення.

Теоретична розробка проблеми

Набуття учнем нових знань може відбуватися через пізнавальну активність, перероблення, критичне переосмислення, надання знанням ієрархічної побудови, перепустку у внутрішній світ і досвід і добудовування світогляду, образу і картини світу – або відхилення знань як помилкових чи непотрібних. Значущість, інтерес і позитивні інтелектуальні почуття, а також почуття краси, істини, добра, у разі сформованої самодетермінації, обов'язково задіяні в процесі набуття знань і відіграють роль каталізатора пізнавальної діяльності.

Розуміння (без якого не відбудеться засвоєння знань) досягається за умови, коли долається протиріччя між старим і новим знанням, коли відбувається їх об'єднання, і нове знання одержує статус суб'єктної значущості.

Надання новому знанню значущості, як вияв однієї з функцій самодетермінації пізнання, пов'язано із задоволенням базових потреб особистості – у пізнанні, у спілкуванні, в активності й успіху, а також потреби у самодетермінації (автономії, активності), компетентності (обізнаності), взаємодії з іншими (спілкуванні) (за термінологією Райана і Десі). Визначення значущості знань щільно пов'язане з інтересами людини, з її спрямованістю, мотивацією, з її розумінням оточуючого світу, з її світоглядом, переконаннями, на базі чого здійснюється самодетермінація [7].

Ми визначаємо пізнавальну діяльність як таку, що вміщує і навчальне, і позанавчальне пізнання. За основу ми беремо структуру пізнавальної діяльності, запропоновану І. В. Дубровіною та Б. С. Кругловим (1988).

Разом з операційним, мотиваційним, змістовим компонентами пізнавальної діяльності функціонує і її особистісний компонент – риси і якості, які сприяють саморозкриттю потенціалу особистості в процесі пізнавальної діяльності учня. А в основі моральної саморегуляції пізнавальної діяльності покладається більш глибокий регулятор розвитку і саморозвитку особистості – самодетермінація. Морально-етична саморегуляція відбувається через вплив особистісних моральних якостей – позитивних і негативних. Самодетермінація проявляє себе через духовність, переконання світогляду, образу світу і картини світу, контролює моральну саморегуляцію пізнавальної діяльності. Також пізнавальна діяльність, зі свого боку, впливає на становлення самодетермінації завдяки впливу інших її структурних компонентів.

Приклад дії самодетермінації в процесі пізнавальної діяльності можна описати так. Я можу читати книгу, дві, три, а можу обмежитися анотаціями, щоб зробити узагальнення. Якщо моєю цінністю є якісне виконання справи, самоактуалізація у справі, совість як цінність, віра в Бога, який бачить, що я роблю, я прочитаю усе, що я зможу дістати з цієї проблеми, – це самодетермінація пізнавальної діяльності, саме так, на наш погляд, вона відбувається. Але це водночас і вчинок, і вибір, і здійснення власної свободи, і здійснення активності.

С. Д. Максименко та І. Д. Бех [7] дотримуються тієї точки зору, що успішний розвиток пізнання в навчальній діяльності можливий лише за прямого способу управління навчальною діяльністю, що виражається в таких моментах: по-перше, навчально-пізнавальна діяльність учня стає для вчителя спеціальним і усвідомленим об'єктом керівництва; по-друге, навчально-пізнавальна діяльність постає для вчителя як пред-

мет пізнання; по-третє, керівництво навчально-пізнавальною діяльністю передбачає усвідомлення учнями досягнення близьких і віддалених цілей пізнання.

Навчання, яке не передбачає активної навчально-пізнавальної діяльності учня, а базується переважно на передаванні (трансляції) знань і їх запам'ятовуванні, не створює умов для прискореного становлення структурних компонентів навчально-пізнавальної діяльності, як психологічного утворення через те, що не створює умов для формування передусім самовияву учня, прояву його самостійності, автономності через задіяність у цьому процесі самодетермінації. Тому навчальне пізнання як таке, не лише в самому навчанні, а й поза його межами, стає для учнів нецікавим. Отже, щоб викликати цікавість до пізнавальної діяльності, необхідно цілеспрямовано формувати і самодетермінацію учня, треба формувати світогляд, картину і образ світу, треба вчити його бути самостійним.

Для того щоб краще представити дію самодетермінації в процесі самовиявлення особистості, а також в процесі пізнавальної діяльності, доцільно розглянути світогляд як складову самодетермінації і результат пізнання учнем світу.

Становлення світогляду ми розглядаємо як результат пізнання, набуття людиною знань. Світогляд, достеменно, – погляд, точка зору на світ [12, с. 33]. У світогляд входять не тільки погляди людини на світ як на фізичний Всесвіт, але й на саму себе, на інших людей, на першопричину світу (Бога – у випадку релігійного світогляду). Також існує стереотип розуміння світогляду як деякої системи знань. Слід зазначити, що це однобічне трактування світогляду, оскільки світогляд має не тільки мислительний, когнітивний компонент (сприйняття і перероблення всезагальних знань, що є часткою пізнання), але й емоційний – внутрішню оцінку і певне емоційне ставлення до світоглядних знань. Також у світогляд входить і вольовий компонент – прагнення до тих цілей, які слідує із наявних світоглядних знань та особистого до них ставлення. Самодетермінація, яка концентрує у собі образ і картину світу, – це вплив світоглядних знань і переконань на діяльність, поведінку, життєдіяльність людини, зокрема і на пізнавальну, а також навчальну діяльність. Людина, у якої вже сформований світогляд, образ і картина світу, володіє самодетермінацією і здійснює її, вона залишається більш стійкою до різного роду зовнішніх впливів і маніпуляцій. Вона зберігає, об'рунтовує і відстоює власну точку зору стосовно дискусійних і спірних моментів, що виникають протягом життя, і саме це автономне втілення своїх цінностей надає великого емоційного задоволення, відчуття власної цільності, гідності і достоїнства. Це і є прояв самодетермінації поведінки. Світогляд, як складова самодетер-

мінації, залежить від нашої душевної організації. Також і наша душевна організація підлягає залежності з боку світогляду. Те, за що ми боремося, що відстоюємо з причини світоглядних позицій і переконань, оформлюється в деякі психічні структури. Саме ці особистісні психічні структури й особливості, що сформувалися під впливом світогляду, стають мовби "ситом", через яке просіюється уся інформація із зовнішнього світу, отже, пізнавальна діяльність, підлягаючи світоглядній самодетермінації, стає вибірковою. Подібна вибіркковість у сприйнятті та прийнятті інформації ще далі поглиблюють той створений світогляд, який найбільш відповідає певній душевній організації людини. Люди з різним ступенем сформованості душевної організації матимуть і різний ступінь сформованості й організації світогляду. Крім того, різнитиметься і зміст світогляду.

Ю. М. Зенько виокремлює три етапи становлення світогляду (Ю. М. Зенько, 2002). Можна зазначити, що лише третій етап становлення світогляду є дієвим у плані прояву самодетермінації.

Цей етап характеризується тим, що відбувається усвідомлення світогляду, світогляд поступово стає більш широким і цілісним. Активна життєва позиція людини стосовно будь-яких подій життя підпорядковується світоглядним позиціям, переконанням і цінностям, відбувається усвідомлена самодетермінація спілкування, поведінки учня і пізнання через його світогляд. В учня з'являються певні життєві цінності, і він готовий їх відстоювати у життєдіяльності.

Цілісний сформований світогляд має якість відповідати на усі "вічні питання" життя. Тому множини світоглядних схем, що властиві окремим індивідуумам, можна угруповувати за принципом відповіді на ці основні питання, інакше – на спроби розв'язати зазначені головні проблеми [5, с. 66]. Виникає можливість і необхідність типології світоглядів, за тим, як вони розглядають причину, світ і першопричину світу. Головним предметом християнського розмірковування є Бог, світ і людина.

Виокремлюються такі основні типи світогляду: атеїзм, матеріалізм, пантеїзм, деїзм, політеїзм, монотеїзм. Своєю чергою, до монотеїзму входять християнство, індуїзм, іслам.

Самодетермінація поведінки і діяльності християнським світоглядом відрізняється від самодетермінації поведінки і діяльності світським вихованням. Так, християнин робить добро і не робить зла ради Христа, а не з якихось інших причин. "Багато хто заради сорому, чи страху, або ради того, щоб догодити людям, не роблять зла, – що одне й те, мовби вони робили його; як і навпаки, люди, які роблять добро за такими ж спонуками, також, що якби й не робили. Хто робить добро, догоджаючи людям, або з якоїсь пристрасті, непотрібні перед Богом. Необхідно у всякій

добрій справі, слові, думці мати на меті догодити Богу" [12, с. 26
Самодетермінацію поведінки або вчинку будь-яких змістів і видів люд
на здійснює самостійно і сама несе за неї відповідальність.

Гіпотези дослідження:

1. Має місце певний регулятивний вплив з боку сформован
світогляду і світоглядних цінностей особистості на пізнання, поведінк
спілкування, на різні види діяльності – зокрема, на пізнавальну діяльність
Цей вплив виявляється як самодетермінація (самоспричинювання ос
бистістю власної діяльності і поведінки, забезпечення власної свобод
вибору вчинків і дій відповідно до виниклих обставин і з урахування
власних переконань і світоглядних цінностей). Самодетермінація – ц
екзистенційний вид саморегуляції діяльності. Можливий вплив
внутрішніх, і зовнішніх чинників, які суб'єкт сприймає, відчуває і пере
живає і приймає або випрацює у собі, як внутрішні причини регуляції
своєї поведінки і пізнавальної діяльності. Ці причини можуть бути пози
тивними і негативними, істинними (правильними) і оманливими (хибни
ми). Водночас вони можуть бути переважно духовними, душевними
або матеріальними. За умови переваги позитивних або негативних при
чин розвивається перебіг відповідно позитивного або негативного спо
нування (спричинювання) суб'єктом своєї поведінки і діяльності, що,
свою чергою, сприяє становленню конструктивної або деструктивної
самодетермінації, тобто справляння впливу на процес здійснення суб
'єктом вільного вибору. Вид самодетермінації (конструктивна, деструк
тивна), а також її рівень (високий, середній, низький) впливають на роз
виток і цілісність особистості. У разі деструктивної самодетермінації
виникають особистісне роздвоєння, подвійна поведінка. У разі конст
руктивної самодетермінації мають місце цілісність, переважає пряма по
ведінка особистості, забезпечується справжній розвиток особистості.
Таким чином, для розвитку особистості необхідною умовою стає досяг
нення конструктивної самодетермінації поведінки, спілкування і пізнання,
– життєдіяльності і визначення психологічних умов її розвитку.

2. Будь-який світогляд, як концентрація образу і картини світу,
активізує самодетермінацію вчинків і діяльності, і самодетермінація
починає діяти саме в руслі цього світогляду або значущих для індивіда
цінностей. Самодетермінація спрямовує не лише життєдіяльність і по
ведінку, але і будь-яку діяльність. Особливо самодетермінація взаємо
пов'язана з пізнавальною і навчально-пізнавальною діяльністю. З од
ного боку, самодетермінація сприяє становленню пізнавальної діяль
ності як складного інтегративного утворення, з іншого – самодетерм
інація розвивається й інтегрується в процесі пізнання і пізнавальної діяль
ності.

Методичне забезпечення обстеження самодетермінації навчально-пізнавальної діяльності учнів

У своєму емпіричному дослідженні нами були задіяні такі методики.

1. Методика "Каузальні орієнтації" Райана Десі в адаптації О. Є. Дергачової

У 1985 році Р. Райан і Е. Десі розробили опитувальник, який вимірює ступінь вираженості трьох каузальних орієнтацій. Індивіди з високою орієнтацією на автономію вирізняються високим рівнем переживання свободи вибору, тенденцією шукати можливості для самодетермінації і розглядають події як такі, що забезпечують автономію. У них виражене прагнення об'рунтувати свої дії на основі власних цілей і інтересів. Для них також характерний більш високий рівень зв'язності, цілісності структури "Я", який базується на саморефлексії. Положення теорії самодетермінації торкаються особливостей особистості, які проявляються як реакції на події повсякденного життя людини. Структура опитувальника являє собою описання різних життєвих ситуацій. Ситуації підібрані авторами методики таким чином, щоб кожна з них включала в себе декілька можливих способів реакцій (поведінкових, вербальних, або в розумовому плані на рівні думок і почуттів). Для кожної ситуації опитувальника запропоновано три варіанти реакцій, відповідно властивих трьом типам каузальних орієнтацій.

Опитувальник складає три субшкали. Досліджуваному необхідно оцінити, наскільки вірогідно для нього реагувати в подібній описаній ситуації кожним із трьох описаних способів. Оцінка проводиться за семибальною шкалою. Підраховуються бали вірогідностей трьох реакцій стосовно ситуації і одержується показник за кожною субшкалою. Люди з високим показником за шкалою внутрішньої каузальної орієнтації характеризуються високим рівнем самосвідомості; високою, але адекватною самооцінкою; рівнем розвитку "Я"; низьким рівнем самоприниження; низьким рівнем прояву негативних емоцій, таких як ворожість, сором, провина; рідко відчувають нудьгу; більш сконцентровані на досягненні мети; більш наполегливі.

Внутрішня каузальна орієнтація, тобто орієнтація на автономію означає добре розвинену саморегуляцію, самостійне прийняття рішень відносно своєї поведінки, що передбачає активне ініціювання змін самою людиною. Тому індивід з високим рівнем автономії буде прагнути самостійно змінювати і спрямовувати своє життя.

Зовнішня каузальна орієнтація свідчить про те, що поведінка людини більшою мірою регулюється зовнішніми або інтроєктованими нормами, а не власним вибором.

Безособова каузальна орієнтація свідчить про мінімальний рівень прояву індивідом ініціативи. У разі зовнішньої і безособової орієнтацій суб'єкт буде уникати змін і прагнути до жорстко закріпленої стабільності, навіть якщо вона є помилковою.

Суб'єкт з високим рівнем внутрішньої каузальної орієнтації має високий рівень осмисленості життя. У разі "непродуктивних" особистісних орієнтацій осмисленість власного існування залишається низькою.

Р. Райан і Е. Десі описали три каузальні орієнтації: внутрішню, зовнішню і безособову, і лише внутрішня каузальна орієнтація діагностує наявність самодетермінації.

Методика в адаптації О. С. Дергачової являє собою калькований переклад методики Райана і Десі і містить 12 ситуацій з трьома варіантами реакції стосовно кожної ситуації. [3].

2. Методика "Вияв стилю саморегуляції діяльності" (методика В. С. Паригіна)

Методика виявляє ступінь автономності за саморегуляції здійснюваної діяльності. "Автономні" – особи, що в діяльності виявляють такі якості, як розвинутий самоконтроль, упевненість у собі, схильність до самостійного виконання будь-якої роботи.

"Залежні" – особи, що не виявляють, або мало виявляють комплекс цих якостей, спираються у здійсненні діяльності головним чином на поради, підказки, вказівки з боку керівника, вчителя, батьків.

Передбачається, що автономність, як стиль саморегуляції діяльності, позитивно корелює із самодетермінацією пізнавальної діяльності, а залежність, як стиль саморегуляції діяльності, – негативно корелює із самодетермінацією [11].

3. Метод дослідження рівня суб'єктивного контролю (РСК)

Ця експериментально-психологічна методика дає змогу порівняно швидко й ефективно оцінити сформований у досліджуваного рівень суб'єктивного контролю над різноманітними життєвими ситуаціями. Методика розроблена в Ленінградському психоневрологічному НДІ ім. В. М. Бехтерева. Уперше подібні методи були апробовані в США у 60-ті роки. Найбільш відомими з них є локус контролю Дж. Роттера. Ця шкала заснована на двох принципових положеннях.

Інтерналі й екстернали відрізняються за способами інтерпретації різних соціальних ситуацій, зокрема, за способами одержання інформації і за механізмами їх каузального пояснення, отже – у них різні стилі пізнавальної діяльності. Інтерналі більш активно відшукують інформацію і зазвичай більш інформовані про ситуації, ніж екстернали. В одній і тій же ситуації інтерналі приписують більшу відповідальність індивідам, задіяним у цій ситуації. Інтерналі більшою мірою уникають ситуаційних пояснень поведінки, ніж екстернали.

Дослідження, що пов'язують інтернальність-екстернальність з міжособистісними стосунками, довели, що інтернали більш популярні, більш доброзичливі, більше впевнені у собі, виявляють більше лібералізму. Існує зв'язок високої інтернальності з позитивною самооцінкою, з більшою узгодженістю образів реального та ідеального "Я". Опитувальник РСК складається з 44 пунктів. На відміну від шкали Дж. Роттера, у нього включено пункти, що вимірюють інтернальність-екстернальність в міжособистісних і сімейних стосунках, а також пункти, що вимірюють РСК стосовно хвороби і здоров'я.

Тест призначений для індивідуального і групового обстеження. Є підстави зробити передбачення, що в екстерналів самодетермінація не виявлятиметься, у той час як інтерналам притаманна самодетермінація [6].

Авторські методики

4. Методика "Самооцінка розвитку пізнавальної діяльності"

Методика розроблена як опитувальник, вона має шкалу неправди і 5 шкал відповідно до структурних компонентів пізнавальної діяльності, а саме: шкалу "Мотиваційний компонент пізнавальної діяльності"; шкалу "Операційний компонент пізнавальної діяльності"; шкалу "Творчий компонент пізнавальної діяльності"; шкалу "Саморозкриття потенціалу в пізнавальній діяльності"; шкалу "Морально-етична саморегуляція пізнавальної діяльності"; шкалу "Самодетермінація пізнавальної діяльності"

Характеристика шкали "Самодетермінація пізнавальної діяльності". Містить 5 запитань. Пізнавальна діяльність учня регулюється духовними цінностями і світоглядними переконаннями. Низький показник свідчить про те, що учень не регулює пізнавальну діяльність духовними цінностями і може діяти негативно – відмовляється від виконання пізнавальних завдань, виконує їх нечесним шляхом, придумує причини невиконання завдань, вдається до інтриг.

Характеристика шкали брехні. За шкалою брехні показник 4-5 балів розглядається як критичний. За таких умов результати дослідження вважаються недостовірними, і досліджуваному слід повторно відповісти на запитання, але вже більш відверто.

5. Методика "Зовнішні психологічні умови розвитку самодетермінації"

Методика створена автором статті як поєднання шкал трьох методик, які дали позитивний кореляційний зв'язок з показником "Світоглядна самодетермінація пізнавальної діяльності". Попереднє пілотажне дослідження дало змогу затвердити, що зовнішні умови – це високий рівень ідентифікації сімейних цінностей, висока організація сім'ї, емоційна підтримка дітей з боку батьків.

Шкала "Ідентифікація сімейних цінностей" розроблена на базі методики Угрин О.Г. Шкала "Організація управління сімейною системою".

Характеристику шкали "Емоційна підтримка батьків" взято з опитувальника Е. Шаффера "Ставлення батьків до дітей і ставлення дітей до батьків".

6. Методика "Внутрішні умови розвитку самодетермінації"

На основі проведеного нами попереднього пілотажного дослідження було виявлено внутрішні умови становлення самодетермінації особистості і самодетермінації пізнавальної діяльності.

Внутрішніми умовами розвитку самодетермінації є цінності самоактуалізації (методика "САМОАЛ"); мотивація саморозвитку у пізнавальній професійній діяльності (для студентів) або діяльності професійного самовизначення (для старшокласників) (методика "Карта самооцінки готовності до самоосвітньої діяльності").

Внутрішні умови розвитку самодетермінації. Цей показник включає в себе внутрішню каузальну орієнтацію, внутрішню пізнавальну мотивацію; ідентифікацію цінностей і злиття з ними саморегуляції особистості, розвинуті цінності самоактуалізації, наявність професійного самовизначення і розвинену мотивацію саморозвитку, зокрема в пізнавальній діяльності професійного самовизначення.

Внутрішні умови блокади самодетермінації. Цей показник включає в себе негативні ставлення до пізнавальної діяльності і самостійної поведінки; спрямованість у навчально-пізнавальній діяльності і поведінці на зовнішні орієнтири (цінності першості, конкуренції, престижу, багатства); зовнішню каузальну орієнтацію (діяти тільки так, як скажуть вчителі, батьки, лідер групи, значущий інший, не зважаючи ні на що); безособову каузальну орієнтацію, або відчуженість від пізнавальної діяльності і самостійної поведінки, байдужість; егоцентризм, егоїзм, відкидання вищих духовних цінностей, несформованість цінностей самоактуалізації, відсутність професійного самовизначення, несформованість мотивації саморозвитку, зокрема у пізнавальній діяльності професійного самовизначення.

Також методика "Внутрішні умови самодетермінації пізнавальної діяльності" містить додаткові шкали, як-от: амотивувальна мотиваційна підсистема; зовнішня мотиваційна підсистема; внутрішній локус каузальності; внутрішня мотиваційна підсистема; внутрішня каузальна орієнтація; зовнішня каузальна орієнтація; безособова каузальна орієнтація; інтеграція; інтроекція. Описання цих феноменів, на яких базується самодетермінація, докладно описано в роботах О.С. Дергачової, присвячених концепції самодетермінації Райана і Десі.

7. Методика "Світоглядна самодетермінація особистості"

Розроблена нами методика "Світоглядна самодетермінація особистості" представлена у вигляді анкети, спрямованої на самооціню-

вання учнем власного усвідомлення ступеня екзистенційних регуляцій з боку світогляду і світоглядних цінностей на свою пізнавальну діяльність, пізнання світу взагалі, пізнавальне спілкування. За допомогою методики визначається два показники: особистісна світоглядна самодетермінація; деструкції світоглядної самодетермінації.

Деструкції світоглядної самодетермінації – незалежність регуляції поведінки від духовних і релігійних орієнтирів (послугування приписами етикету та власним світобаченням, урахування загальнолюдських цінностей). Можливі збочення через не сформованість світогляду або негативний світогляд.

Психологічний аналіз одержаних експериментальних даних

Констатувальне дослідження проводилося сумісно з О. Г. Угрин та Є. В. Бризицькою. У дослідженні взяли участь студенти першого курсу Львівського університету внутрішніх справ (30 досліджуваних) та учні середньої школи № 36 м. Києва. Досліджуваними виступили старшокласники (учні 10-11 класів). Кількість досліджуваних – 26 учнів. Загальна кількість досліджуваних – 56 осіб.

Факторний аналіз емпіричних даних

До матриці інтеркореляції увійшло 42 показники, які належать до 7-ми методик, задіяних у нашому емпіричному дослідженні. Завдяки проведеному факторному аналізу виявилось 7 факторів: 1) фактор позитивних умов самодетермінації; 2) фактор зовнішньої мотивації; 3) фактор зовнішньої каузальної орієнтації; 4) фактор творчого компонента пізнавальної діяльності; 5) фактор інтернальності; 6) фактор інтроєкції-інтеграції цінностей; 7) фактор інтерналізації-ідентифікації цінностей. Отже, факторний аналіз розподілив 42 критерії, що так чи інакше причетні до самодетермінації у 7 груп, що є моментами, які з одного боку феноменологічно відрізняються від самодетермінації, з іншого – такими, що в той же час відіграють значну роль у функціонуванні і становленні самодетермінації. Отже, можна зазначити, що самодетермінація не розвивається без сприятливих умов, як зовнішніх, так і внутрішніх. Крім того, фактор зовнішньої мотивації і зовнішньої каузальної орієнтації негативно впливають на прояв самодетермінації, але внутрішня мотивація і внутрішня каузальна орієнтація покладаються в основу самодетермінації. Сам по собі фактор інтернальності відрізняється від самодетермінації, але феномен інтернальності відіграє позитивну роль в її проявах. Фактори "інтроєкції-інтеграції цінностей" і "інтерналізації-ідентифікації цінностей" є діаметрально протилежні для розвитку самодетермінації, оскільки перший фактор – символізує зовнішність, показовість цінностей, а другий – проникнення цінностей в середину особистості, злиття її з цінностями. Але усі ці механізми регуляції цінно-

стей відіграють важливу роль у функціонуванні самодетермінації. Також і фактор творчості сам по собі є відмінним від самодетермінації, але саме у творчості, зокрема у творчому компонентові пізнавальної діяльності самодетермінація найбільше виявляє себе.

Схарактеризуємо критерії, які увійшли до фактора "Позитивні умови самодетермінації", та їх факторні ваги:

Таблиця 1

Позитивні факторні ваги фактора "Сприятливі умови розвитку самодетермінації особистості"
(згідно з даними факторного аналізу)

Ранговий номер	Назва показника	Назва методики	Факторна вага
1	«Зовнішні позитивні умови самодетермінації»	«Зовнішні умови самодетермінації» (авторська методика)	+0,96
2	«Ідентифікація цінностей сім'ї»	шкала методики Угрина О.Г	+0,95
3	«Емоційна підтримка батьків»	шкала Е. Шаффера	+0,81
4	«Інтернальність невдач»	методика «Рівень суб'єктивного контролю»	+0,74
5	«Моральна саморегуляція пізнавальної діяльності»	«Самооцінка розвитку пізнавальної діяльності» (авторська методика)	+0,65
6	«Організація сім'ї»	шкала Мооса-Купріянова	+0,63
7	«Цінності самоактуалізації» («САМОАЛ»)	шкала методики «САМОАЛ»	+0,62
8	«Інтернальність сімейних стосунків»	методика «Рівень суб'єктивного контролю»	+0,61
9	«Загальний показник розвитку пізнавальної діяльності»	«Самооцінка розвитку пізнавальної діяльності» (авторська методика)	+0,53
10	«Самодетермінація пізнавальної діяльності»	шкала авторської методики «Самооцінка розвитку пізнавальної діяльності»	+0,52
11	«Загальна інтернальність»	методика «Рівень суб'єктивного контролю»	+0,46
12	«Внутрішні сприятливі умови самодетермінації»	«Внутрішні умови самодетермінації» (авторська методика)	+0,39

За даними факторного аналізу, позитивними умовами для становлення й розвитку самодетермінації є такі: наявність сприятливих зовнішніх умов, а саме: позитивна підтримка батьків, висока організація сім'ї, ідентифікація сімейних цінностей. Крім того, дуже вагомими є такі внутрішні якості особистості, такі як інтернальність невдач, інтернальність сімейних стосунків, сформованість загальної інтернальності, сформована моральна саморегуляція пізнавальної діяльності, наявність цінностей самоактуалізації, високий рівень розвитку пізнавальної діяльності, сформованість самодетермінації пізнавальної діяльності, високий загальний показник наявності внутрішніх сприятливих умов самодетермінації.

За даними факторного аналізу, негативними умовами розвитку самодетермінації особистості учня є, по-перше, несприятливі зовнішні умови, а саме: низька сімейна організація, відсутність ідентифікації сімейних цінностей, тобто батьки не формують сімейні цінності і не

домагаються того, щоб вони стали внутрішніми регуляторами поведінки дитини; відсутність емоційної підтримки батьків – третя зовнішня умова, несприятлива для становлення самодетермінації (авторська методика "Зовнішні умови розвитку самодетермінації").

Таблиця 2

Негативні факторні ваги фактора "умови розвитку самодетермінації особистості" (згідно з даними факторного аналізу)

Ранговий номер	Назва показника	Назва методики	Факторна вага
1	«Зовнішні негативні умови самодетермінації»	«Зовнішні умови самодетермінації» (авторська методика)	-0,97
2	«Амотивувальна мотиваційна підсистема»	«Внутрішні умови самодетермінації» (авторська методика)	-0,54
3	«Безособова каузальна орієнтація»	методика Райана-Десі	-0,46
3	«Безособова каузальна орієнтація»	«Внутрішні умови самодетермінації» (авторська методика)	-0,43
4	«Внутрішні умови блокади самодетермінації»	«Внутрішні умови самодетермінації» (авторська методика)	-0,42
5	«Зовнішня каузальна орієнтація»	методика Райана-Десі	-0,32

Наявність амотивувальної мотиваційної підсистеми (термінологія Райана-Десі) – це ще один негативний фактор для становлення самодетермінації особистості учня. Амотивувальна підсистема проявляє себе у відсутності активності. Для неї є характерним: сприйняття відсутності взаємозв'язків між поведінкою й результатом або нагородою, тому немає активності внаслідок недосяжності результатів; дуже низький рівень сприйнятої компетентності; дуже низький рівень самодетермінації; дуже низький рівень самооцінки; наявність почуття безпорадності, некомпетентності, неконтрольованості, оскільки людина недооцінює власну здатність до самодетермінації; позитивні емоції блокуються. Почуття безпорадності часто поєднується з автоматичними діями.

З табл. 2 видно, що негативними умовами для розвитку самодетермінації є також безособова каузальна орієнтація і зовнішня каузальна орієнтація, причому, безособова каузальна орієнтація є більш негативною, ніж зовнішня каузальна орієнтація.

Висновки. Отже, на становлення самодетермінації особистості негативно впливають несприятливі для цього внутрішні умови, – умови блокади самодетермінації, це такі риси, як: амотивувальна мотиваційна підсистема; зовнішня мотиваційна підсистема; зовнішня каузальна орієнтація; безособова каузальна орієнтація, інтроєкція цінностей, інтеграція цінностей, безособовий локус каузальності; зовнішній локус каузальності (термінологія теорії особистісної самодетермінації і автономії Райана і Десі); (авторська методика "Внутрішні психологічні умови розвитку самодетермінації").

ЛІТЕРАТУРА

1. Вопросы психологии познавательной деятельности учащихся / Н.Ф. Добрынин : сб. трудов / ред. Н. Ф. Добрынин [и др.]. – СПб., 1987. – 190 с.
2. Дергачёва О. Е. Автономия и самодетерминация в психологии мотивации: теория Э. Деси и Р. Райана / О. Е. Дергачёва // Современная психология мотивации / под ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2002. – С. 103-122.
3. Дергачёва О. Е. Личностная автономия как предмет психологического исследования : дисс. ... канд. психол. наук / Ольга Евгеньевна Дергачёва. – М., 2005. – 140 с.
4. Дубровина И.В. Школьная психологическая служба: Вопросы теории и практики / Ирина Владимировна Дубровина ; Науч.-исслед. Ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. – М. : Педагогика, 1991. – 232 с.
5. Зенько Ю.М. Основы христианской антропологии и психологии / Юрий Михайлович Зенько. – СПб. : Речь, 2007. – 912 с.
6. Лучшие психологические тесты для профотбора и профориентации. Описание и руководство к использованию / [отв. ред. А. Ф. Кудряшов]. – Петрозаводск : Изд-во "Петерком", 1992. – С. 94-97.
7. Максименко С. Д. Актуальные проблемы познавательной деятельности / С. Д. Максименко, И. Д. Бех. – К. : Об-во "Знание" Украинской ССР, 1979. – 19 с.
8. Михаил (Мудьюгин) архиеп. Введение в основное богословие / архиеп. Михаил. – М. : Общеизвестный Православный университет, 1995. – С. 33.
9. Особенности обучения и психического развития школьников 13-17 лет / под ред. И. В. Дубровиной, Б. С. Круглова. – М., 1988. – 192 с.
10. Психологические проблемы повышения качества обучения и воспитания / под ред. И. В. Дубровиной. – М., 1984. – 164 с.
11. Психология личности: тесты, опросники, методики / [авт.-состав. : Н. В. Киршева, Н. В. Рябчикова]. – М. : Геликон, 1995. – 236 с.
12. Симеон Новый Богослов. – Т. 1 / Новый Богослов Симеон. – М., 1993. – С. 267.

УДК 159.9-058.862

ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ У СІМ'Ї УСИНОВИТЕЛІВ

Мельничук Т.І.

У статті розкрито психологічні особливості адаптації дитини до сім'ї усиновителів, виокремлено чинники, які в подальшому позитивно